

МІЖНАРОДНІ ПРАКТИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ДЛЯ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІINTERNATIONAL PRACTICES OF PUBLIC ADMINISTRATION
TO OVERCOME THE CONSEQUENCES OF COLLABORATION

У статті розглянуто міжнародні практики публічного управління, спрямовані на подолання наслідків колабораційної діяльності в умовах суспільно-політичних трансформацій та збройних конфліктів. Колабораціонізм як форма співпраці з ворожими або окупаційними режимами не лише загрожує національній безпеці, а й ускладнює відновлення довіри до інститутів державної влади в постконфліктний період. З цієї причини особливої актуальності набуває питання ефективної організації публічного управління, що здатне реагувати на виклики, пов'язані з розслідуванням, запобіганням і мінімізацією наслідків колабораціонізму.

Авторка здійснює порівняльний аналіз практик Франції, Норвегії, Ізраїлю, Іспанії, країн Центрально-Східної Європи, висвітлюючи політичні, юридичні, адміністративні, інформаційні та морально-етичні підходи до притягнення до відповідальності колаборантів. На основі проведеного аналізу зроблено висновки щодо ефективності окремих моделей, їхніх переваг і недоліків, а також запропоновано рекомендації щодо впровадження комплексного підходу в системі публічного управління.

Ключовими результатами дослідження є узагальнення досвіду держав у сфері постконфліктного врядування, оцінка балансу між справедливістю та примиренням, а також виявлення ризиків надмірної політизації або правових зловживань. Визначено, що вирішення проблеми знаходиться в таких сферах державної політики, як: нормативно-правова (визначення чітких критеріїв колабораційної діяльності, впровадження градації вини, запобігання дублюванню з нормами про державну зраду); публічно-адміністративна (впровадження люстраційних механізмів, що зможуть обмежити доступ до публічних посад без порушення прав людини); інформаційна (систематизація державної політики пам'яті, робота з молоддю тощо); морально-етична (врахування моральних дилем, мотивів та примусу при визначенні відповідальності); цифрова (розвиток механізмів цифрового моніторингу з чіткими межами законності, етики та захисту прав людини). Практична цінність дослідження полягає в можливості адаптації міжнародних практик до українського контексту в умовах триваючої війни та післявоєнної відбудови.

Ключові слова: публічне управління, колабо-

раційна діяльність, колабораціонізм, правова відповідальність, міжнародний досвід

The international practices of public administration aimed at overcoming the consequences of collaboration in the context of socio-political transformations and armed conflicts have been examined in the paper. Collaborationism as a form of cooperation with hostile or occupying regimes not only threatens national security, but also complicates the restoration of trust in state institutions in the post-conflict period. For this reason, the issue of effective public administration that is capable of responding to challenges related to investigating, preventing and minimising the consequences of collaborationism is particularly relevant.

The author conducts a comparative analysis of practices in France, Norway, Israel, Spain, and Central and Eastern European countries, highlighting political, legal, administrative, informational, and moral-ethical approaches to bringing collaborators to justice. Based on the analysis, conclusions are drawn about the effectiveness of individual models, their advantages and disadvantages, and recommendations are made for the implementation of a comprehensive approach in the public administration system. The key findings of the study are a summary of countries' experiences in post-conflict governance, an assessment of the balance between justice and reconciliation, and the identification of risks of excessive politicisation or legal abuse. It has been determined that the solution to the problem lies in such areas of public policy as: regulatory and legal (defining clear criteria for collaboration, introducing a gradation of guilt, preventing duplication with the rules on treason); public administration (introducing vetting mechanisms that can limit access to public office without violating human rights); information (systematising state memory policy, working with young people, etc.); moral and ethical (taking into account moral dilemmas, motives and coercion when determining responsibility); digital (development of digital monitoring mechanisms with clear boundaries of legality, ethics and protection of human rights). The practical value of the study lies in the possibility of adapting international practices to the Ukrainian context in the context of ongoing war and post-war reconstruction.

Key words: public administration, collaboration, collaborationism, legal responsibility, international experience

УДК 351.778.5(100)
DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2025.47.20>

Ахмедова О.О.

orcid.org/0000-0003-1573-7710
д. наук з держ.упр., доцент,
доцент кафедри туризму
та готельно-ресторанного бізнесу
Київський національний університет
технологій та дизайну

Ключевський В.І.

orcid.org/0000-0002-5568-9162
к. наук з держ.упр.
доцент кафедри публічного управління
та адміністрування
Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу
заступник голови
Херсонська обласна державна
адміністрація

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання визначення суті і особливостей колабораційної діяльності і боротьби з нею гостро постала в Україні на початку повномасштабної війни, хоча, зазначимо, дана проблема поступово набувала своєї актуальності ще з зими 2014 року, коли сусідня держава зухвало та нахабно захопила частину українських

земель. Надзвичайна складність визначення та боротьби з колабораціонізмом полягає у невизначеності та термінологічній розмитості поняття (дослідники продовжують наукові дискусії про різницю і контексти понять «колабораційна діяльність», «співпраця з окупантами», «державна зрада», «колабораціонізм» тощо), складності розуміння меж колаборації

(коли мова йде про вимушеність співіснування з загарбником через безпосередню загрозу життю і фізичному виживанню, а коли про добровільне і свідоме сприяння, представлене як фізичний примус чи психологічний тиск?), абсолютно новий гібридний характер агресії, який разом зі стандартними воєнними, інформаційними, пропагандистськими інструментами використовує сучасні цифрові технології у всіх напрямках впливу.

На превеликий жаль, наша держава винесла дуже мало уроків з періоду проведення АТО. Так, не було вчасно запроваджено достатніх роз'яснювальних та інформаційних кампаній, які мали б пояснити населенню юридичні наслідки співпраці з окупаційною владою, межі відповідальності, особливо в частині дій на тимчасово окупованих територіях, коли межа між виживанням і злочином розмита. Це породжувало численні спекуляції, страх і навіть випадки самосуду на місцях. Відсутність єдиної комунікаційної політики щодо оцінки дій громадян на тимчасово окупованих територіях ускладнила процеси відновлення довіри після деокупації, створила ризики стигматизації та політичного маніпулювання темою колабораціонізму. Колабораціонізм, як форма співпраці з ворожими або нелегітимними структурами, завдає істотної шкоди державній безпеці, легітимності інститутів влади та довірі громадян до публічного управління. У зв'язку з цим постає завдання формування таких систем управління, які б не лише забезпечували справедливе притягнення до відповідальності винних, але й сприяли примиренню, відновленню правової культури та реінтеграції суспільства.

Міжнародний досвід країн, що пройшли через періоди окупації, авторитаризму або збройних конфліктів, демонструє широкий спектр інструментів протидії – від люстраційних законів і судів честі до амністій, комісій правди та цифрового моніторингу колабораційної активності. Вивчення цих практик дозволяє ідентифікувати як ефективні управлінські моделі, так і ризики (зокрема, політизацію, порушення прав людини або травматизацію колективної пам'яті). Для України, яка нині перебуває в активній фазі протидії російській агресії, вивчення таких підходів набуває не лише теоретичного, а й практичного значення, сприяючи розробці збалансованої державної політики щодо осіб, підозрюваних у колабораційній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зважаючи на відносну новизну проблематики колабораційної діяльності в контексті сучасної української державності, варто зазначити обмежену кількість наукових досліджень, при-

свячених саме публічному управлінню у сфері протидії цьому явищу. Основна частина опублікованих праць зосереджується переважно у площині історичного дискурсу та кримінально-правового регулювання, а саме аналізу статей Кримінального кодексу України (зокрема, ст. 111-1, 111-2 ККУ), кваліфікації колабораціонізму, судової практики та правозастосовних викликів. В той же час такі роботи надають комплексне розуміння колабораційної діяльності з точки зору правничих наук. Так, перш за все, зазначимо монографію Письменського Є. О. (2024) [1], в якій комплексно розглянуто кримінально-правову природу колабораційної діяльності в Україні, з особливою увагою до змін, внесених до Кримінального кодексу у 2022 році. Науковець аналізує понятійний апарат, структуру складів злочинів, судову практику та проблематику кваліфікації дій, пов'язаних із добровільною співпрацею з окупаційними структурами. Монографія також висвітлює складнощі правозастосування, питання доказування, диференціації відповідальності, а також порушує етичні й правові дилеми, пов'язані з умовами примусу, психологічного тиску та подвійної лояльності громадян.

Значної уваги заслуговує дослідження Рубашенко М. А. (2023), в якому досліджено поняття «колаборація», «колабораціонізм», «співпраця» та «колабораційна діяльність» у історичному контексті та нормативно-правовій площині. Автор розкриває історичну еволюцію цих термінів, порівнює їх зміст у контексті міжнародного права та українського законодавства, а також вказує на ризики змішування політичних, морально-етичних і правових категорій. Науковець підкреслює відсутність уніфікованого визначення поняття в законодавстві, що ускладнює правозастосування, зокрема у контексті новел Кримінального кодексу України [2].

Аналітичний звіт Добрянської Н. (2021) був виконаний напередодні воєнних дій 2022 року і присвячений оцінці законодавчих та політичних перспектив криміналізації колабораціонізму в Україні. В контексті даної статті представляють інтерес дослідження авторки щодо історичного розвитку поняття, а також міжнародні правові підходи до притягнення до відповідальності за колабораційні дії. Так, проведено аналіз заходів покарання колаборантів після Першої світової війни у Франції і Бельгії, оцінюється правова практика країн Європи та пострадянського простору після Другої світової війни, що дозволило авторці сформулювати практичні рекомендації для української нормативної системи.

Науковці піднімають питання відповідальності та визначення меж між вимушеною та добровільною співпрацею з колаборантами

(Л.М. Белкін та інш. ; В.В. Шаблистий та інш.), а також надають аналітичне обґрунтування потреби комплексного підходу до даного надскладного питання, а саме: кримінально-правового, адміністративно-інституційного, інформаційного, комунікаційного, яке включає систему превентивних, кримінальних, адміністративних та реституційних заходів [3;4].

S.DeCoste та J.Miers провели аналіз сучасних інноваційно-технічних методів ведення війни, а саме використання Україною штучного інтелекту, дронів, систем розпізнавання обличчя, цивільних додатків (таких як eVorog), для виявлення та нейтралізації колабораціоністів і ворожих ресурсів. Дослідження містить оперативні та технологічні приклади механізмів протидії колабораціонізму, документацію реальних випадків застосування цифрових інструментів для виявлення та придушення співпраці з окупаційними силами [8].

Достатньо велика кількість сучасних публікацій присвячена питанням адаптивного управління державою у відповідь на кризу, спричинену війною, з особливим акцентом на наданні цифрових послуг (M.Gustafsson та інш.; О.О.Ахмедова та А.Л. Помаза-Пономаренко). Автори аналізують, як органи влади, особливо на місцевому рівні, підтримують основні електронні послуги в екстремальних умовах, висвітлюють яким чином криза спровокувала інновації в державному управлінні знизу вгору, але також виявила довгострокові виклики в інфраструктурі, довірі та потенціалі. Зазначені роботи зазначають можливості держави шляхом створення надійних та прозорих цифрових інституцій, які є основою для протистояння внутрішнім загрозам, включаючи співпрацю з ворогом [6;7].

Стосовно міжнародного контексту, проведено аналіз ряду публікацій по демократичним країнам, які, з нашої точки зору, представляють найбільший інтерес щодо боротьби і покарання за колабораційну діяльність, а саме вивчено досвід Франції (М. О. Baruch) [9], Норвегії (L.-E. Vaale, B. H. Borge) [10], країн центрально-східної Європи (A.Szczerbiak, B. Fowler)[13]; N.Letki [14], Ізраїлю (O.Ben-Naftali, Y.Tuval) [11], Іспанії (P.Aguilar) [12].

Таким чином, дане дослідження є одним з елементів комплексного аналізу публічного управління для подолання наслідків колабораційної діяльності. Саме тому вибір обраної теми зумовлений зростаючою потребою держави у розробці ефективних механізмів реагування на загрози, пов'язані з колабораційною діяльністю в умовах воєнних конфліктів, гібридних загроз та окупації.

Метою статті є аналіз міжнародних практик організації публічного управління для

подолання наслідків колабораційної діяльності і можливості використання такого досвіду в поточному та повоєнному періоді.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема колабораційної діяльності як загрози національній безпеці та довірі до публічного управління набуває критичної актуальності в умовах гібридних воєнних конфліктів, окупації та суспільно-політичних трансформацій. В Україні це питання загострилося з початком повномасштабної агресії 2022 року, хоча його корені сягають подій 2014 року. Хоча тема колабораціонізму активно висвітлюється в науковій літературі, низка ключових аспектів залишається недостатньо дослідженою, що ускладнює формування ефективної державної політики для подолання її наслідків.

Аналіз попередніх досліджень демонструє значний доробок у кримінально-правовому та історичному вимірах. Проте, попри ці напрацювання, залишаються невирішеними частини загальної проблеми, пов'язані з інтеграцією міжнародних практик у систему публічного управління. Зокрема, недостатньо вивчено комплексний підхід до постконфліктного врядування, що поєднує юридичні, адміністративні, інформаційні та морально-етичні механізми. Більшість досліджень обмежуються кримінально-правовим аспектом, ігноруючи баланс між справедливістю та примиренням, ризики політизації процесів (наприклад, у люстрації) та етичні дилеми (примус vs добровільність). Відсутній глибокий аналіз адаптації цифрових інструментів моніторингу до українського контексту гібридної війни, з урахуванням захисту прав людини та запобігання зловживанням. Невирішеним залишається питання формування політики пам'яті та реінтеграції суспільства, де акцент на покаранні переважає над превентивними заходами, що призводить до стигматизації та соціальної напруги.

Таким чином, невирішеними частинами загальної проблеми є: 1) брак комплексного аналізу публічного управління для мінімізації наслідків колабораціонізму з урахуванням міжнародного досвіду; 2) недостатнє вивчення морально-етичних і цифрових аспектів у постконфліктній реінтеграції; 3) відсутність рекомендацій щодо балансу між правосуддям і суспільним примиренням в умовах триваючої агресії. Саме ці аспекти визначають новизну пропонованого дослідження, яке спрямоване на узагальнення міжнародних практик та їх адаптацію до українського контексту для посилення ефективності публічного управління.

Виклад основного матеріалу. Розгляд міжнародного досвіду щодо подолання наслід-

ків колабораційної діяльності, дозволив зробити висновок, що країни стикаються зі схожими проблемами, незважаючи на відмінність причин, що їх викликали. Так, історія Франції нараховує понад п'ятнадцять змін режимів між 1789 і 1879 роками, коли була фактично встановлена парламентська республіка, колективні травми Першої і Другої світових війн, тому вона звикла до політичних/військових переворотів і широко використовувала чистки, страти, переслідування підозрюваних у дезертирстві, боягузстві, шпигунстві тощо [9]. Після завершення Другої світової війни відбувався процес очищення (фр. «*йpuration*») суспільства від колабораціоністів. Однак, незважаючи на символічну активність держави (понад 300 000 відкритих справ і масові чистки в органах державної служби), очищення не призвело до істотних змін у структурах влади. В суспільстві виникла глибока суперечність між декларативним правосуддям і фактичною реінтеграцією багатьох колаборантів у повоєнне громадянське життя. Французький досвід представляє собою приклад «травматичної амнезії», коли потреба в національній єдності переважила принцип справедливості [9].

У Норвегії після Другої світової війни відбулося масштабне юридичне очищення, під час якого понад 30 000 пасивних членів колабораціоністської партії *Nasjonal Samling* (NS) були піддані переслідуванням. Незважаючи на незначну активність цих осіб, законодавство встановило, що навіть формальне перебування в NS після 9 квітня 1940 року автоматично тягне кримінальну відповідальність за державну зраду. В Норвегії існують протилежні думки щодо такого підходу, однак значна частина сучасних науковців вважають, що така юридична практика суперечила федеральному кримінальному кодексу Норвегії 1902 року, який вимагав оцінки наміру дії членів партії [10].

Таким чином, через правову невизначеність судові рішення сильно варіювали, але більшість випадків характеризувались поверхневим оцінюванням наміру, без належного юридичного обґрунтування. Як наслідок, Норвегія здійснила одне з наймасовіших повоєнних процесів правової відповідальності і продемонструвала, як закон може застосовуватися колективно, навіть коли немає індивідуальної провини.

Важливим є досвід ізраїльського підходу до судового переслідування «капо» – євреїв, які у нацистських концетраційних таборах виконували адміністративні функції під контролем СС. Закон 1950 року про покарання нацистів і їхніх пособників мав широку юрисдикцію (включно з екстериторіальністю), передбачав суворі покарання (аж до смертної кари), і вклю-

чав специфічні механізми доказування, адаптовані до унікальних умов масових злочинів. Дослідники даної тематики відзначають, що судові процеси відбувалися у морально складному контексті, адже підсудні одночасно виступали і як співучасники, і як жертви нацистського терору, стояло жорстке питання – як домогтися справедливості не вдаючись до ревіктимізації жертв [11]. Саме морально-правова дилема була ключовою: як судити людей, які діяли під примусом, але фактично стали частиною системи знищення, коли колективна пам'ять, громадська думка та правові принципи вступають в конфлікт.

Досвід Ізраїлю є надзвичайно цінним саме для поточної ситуації в Україні, коли необхідно дуже зважено підходити до розуміння тонких меж правосуддя у випадках колабораціонізму, особливо в умовах масового насильства, геноциду та воєнних злочинів.

В Іспанії після диктатури Франко (1970-1980 рр.) офіційна політика забуття («*pacto del olvido*») стала визначальним чинником переходу до демократичного суспільства. Політичні еліти досягли формальних і неформальних угод не порушувати болючі питання громадянської війни, щоб досягти певної стабільності, тобто політика забуття була необхідним компромісом, аби уникнути нової політичної дестабілізації в умовах переходу до демократії. В той же час вона залишила по собі відчуття «демократії без історичної відповідальності», коли нова політична культура формується не на основі правди й справедливості, а через свідоме замовчування конфліктного минулого [12]. Відсутність таких механізмів як люстрація, суди або офіційні вибачення залишила іспанське суспільство з невирішеними історичними травмами, що активно обговорюються вже у XXI столітті (зокрема, після ухвалення Закону про історичну пам'ять у 2007 році).

Говорячи про країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), необхідно відмітити, що процеси, які відбувалися у посткомуністичних державах (насамперед у Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині) не пов'язані з колабораційною діяльністю напрямку, але представляють інтерес з точки зору люстраційної політики, коли антикомуністичні партії просувати жорсткі методи політичного очищення задля делегітимізації опонентів. Виявлено, що адміністративно-профілактичні методи (обмеження отримувати державні посади) частіше виживають інституційно, ніж каральні/кримінальні методи [13]. Тобто деполітизована, процедурно справедлива, пропорційна та обмежена у часі люстраційна логіка підвищує легітимність держави,

Методи та результати боротьби з колабораціонізмом в демократичних державах

№	Країна	Період	Методи	Результат
1	Франція	Після Другої світової війни	Судові процеси, трибунали, «очищення» від колаборантів (epuration legale)	Понад 100,000 обвинувачених; сильне суспільне розмежування з колаборантами; частково символічні покарання
2	Норвегія	Після Другої світової війни	Судова реформа; арешти та судові процеси над активними і пасивними членами Nasjonal Samling	Понад 45,000 засуджених. Відновлення довіри до держави
3	Ізраїль	1950-ті – 1970-ті	Кримінальне переслідування, суди честі, аналіз примусу до колаборації	Суперечки про моральну відповідальність, декриміналізація окремих випадків
4	Іспанія	Після 1975 року	Амністія («pacto de olvido» - «мовчазна згода»); уникнення покарань та відмова від переслідувань франкістів	Мирний перехід та уникнення конфлікту; в подальшому – відчуття втрати історичної справедливості
5	Країни Центрально-Східної Європи	Після 1989 року	Люстрація; заборона для членів колишніх комуністичних партій обіймати державні посади	Критика з боку ЄСПЛ; проблеми з доказами через сумнівні джерела; обмежене застосування після 2005 року

Джерело: складено автором на основі [9-14]

тоді як політизована і каральна ризикує підірвати демократію [14].

Узагальнена інформація щодо боротьби з колабораціонізмом у деяких демократичних державах представлена в таблиці 1.

Узагальнюючі міжнародний історичний досвід щодо протидії колабораційній діяльності, визначимо основні рекомендації для України:

– гарантувати інституційну і правову послідовність, забезпечити довіру до органів державної влади і судової системи;

– запровадити адміністративну люстрацію не як покарання, а як засіб запобігання доступу до влади осіб, що співпрацювали з ворогом;

– розробити довгострокову політику пам'яті, яка включатиме інституційні заходи для інтеграції жертв, а не лише формальне покарання колаборантів;

– враховувати символічний вимір правосуддя, щоби суспільство не сприймало очищення як політичну розправу або рутину (тобто враховувати контекст і мотивацію колабораційної діяльності);

– розрізняти рівні відповідальності у процесі колабораційної діяльності (ступінь активності чи пасивності);

– уникати формального очищення, яке лише створює видимість справедливості, створити етичні комісії або суди честі як доповнення до кримінального процесу для суспільної оцінки складних моральних ситуацій.

Висновки. Міжнародний досвід щодо подолання наслідків колабораційної діяльності свідчить, що вирішення даної проблеми знаходиться в наступних площинах державної політики, а саме:

нормативно-правовій (визначення чітких критеріїв колабораційної діяльності, впровадження градації вини, запобігання дублюванню з нормами про державну зраду);

публічно-адміністративній (впровадження люстраційних механізмів, що зможуть обмежити доступ до публічних посад без порушення прав людини);

інформаційній (систематизація державної політики пам'яті, робота з молоддю тощо);

морально-етичній (врахування моральних дилем, мотивів та примусу при визначенні відповідальності);

цифровій (розвиток механізмів цифрового моніторингу з чіткими межами законності, етики та захисту прав людини).

ЛІТЕРАТУРА

- Письменський Є. О. Кримінально-правові проблеми протидії колабораційній діяльності: монографія. Київ : Алерта, 2024. 438 с. ISBN 978-617-566-885-6.
- Рубашенко М. А. «Колаборація», «колабораціонізм», «співпраця», «колабораційна діяльність»: історичний та кримінально-правовий виміри термінологічного плюралізму. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 162. С. 147.
- Добрянська Н. Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні / Центр прав людини ZMINA; ред. Печончик Т., Луньова О. Київ, 2021. 36 с.
- Белкін, Л. М., Юринець, Ю. Л., Сопілко, І. М., & Белкін, М. Л. (2023). Проблеми відповідальності в сучасній Україні за колабораційну діяльність. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. В. 3(21), 51-63.
- Шаблістий В. В., Березняк В. С., Каторкін Р. А. Окремі напрямки протидії колабораційній діяльності.

Правове забезпечення євроінтеграції: загальноправовий та галузевий аспекти: кол. монографія. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. С. 560–581.

6. Gustafsson M., Matveieva O., Wihlborg E., Borodin Y., Mamatova, T., Kvitka S. Adaptive governance amidst the war: Overcoming challenges and strengthening collaborative digital service provision in Ukraine. *Government Information Quarterly*. 42(3), 102056. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2025.102056>

7. Ахмедова О. О., Помаза-Пономаренко А. Л. Цифровізація державного сектору як чинник ефективного публічного управління. *Наукові перспективи*. 2025. Випуск № 2 (56). С. 84-95.

8. DeCoste, S., & Miers, J. (2024). Wizard warfare: Ukrainian technological developments overview. Johns Hopkins University Applied Physics Laboratory. URL:https://www.jhuapl.edu/sites/default/files/2025-01/WizardWarfare_final.pdf

9. Baruch M. O. Changing things so everything stays the same: The impossible «épuration» of French society, 1945-2000. In N. Wouters (Ed.), *Transitional justice and memory in Europe (1945–2013)*. 2017. Pp. 63–94.

10. Vaale L.-E., Borge B. H. The Intended Pariahs: Norway's Legal Settlement with Passive Nasjonal Samling Members after 1945 (Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory Research Paper Series. 2024. №. 2024-09, 28 pp. URL:<https://doi.org/10.2139/ssrn.4967537>.

11. Ben-Naftali O., Tuval Y. Punishing international crimes committed by the persecuted: The kapo trials in Israel (1950s–1960s). *Journal of International Criminal Justice*/ 2006. # 4(1). P. 132–158. URL:<https://doi.org/10.1093/jicj/mqi005>.

12. Aguilar P. Memory and amnesia: The role of the Spanish Civil War in the transition to democracy. Berghahn Books. 2002. 435 p. URL: <https://archive.org/details/memoryamnesia0000agui>

13. Szczerbiak A., Fowle B. Explaining Lustration in Central Europe: A 'Post-Communist Politics' Approach. *Europe. International Journal of Public Law and Policy*. Sussex European Institute Working Paper №-62. 2003. №1(4). P.335–375.

14. Letki N. Lustration and democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asia Studies*. 2002. № 54(4). P. 529–552. URL:<https://doi.org/10.1080/09668130220139119>